

Úvodem k číslu „Transformace jako sociální anomie“

K nezavídněhodným a leckdy až trochu masochisticky laděným úkolům akademických pracovišť patří i zprostředkování informací v oblastech či tématech, kterými se přímo (a leckdy ani nepřímo) nezabývají. Přitom se kolem nás objevují problémy, které téměř provokují k tomu, abychom na nich zkoušeli své síly: kvalitu badatelského potenciálu, šíři záběru, flexibilitu a schopnost interdisciplinární syntézy atd. K takovým aktuálním, leč jakoby stranou zájmu větší části sociologů ležícím tématům, patří problémy sociální patologie, kriminality, sociální anomie a deviace.

Když jsme byli poctěni možností připravit jako katedra sociologie FF UK toto číslo Sociologického časopisu, uvažovali jsme samozřejmě o tom, jak toho využít k prezentaci pracoviště ve smyslu nastínění jeho pedagogické a vědecké profilace, jeho zájmů a plurality přístupů. Jelikož však vydáváme vlastní sborník v řadě Acta Universitatis Carolinae, dali jsme přednost řešení odvážnějšímu, i když riskantnímu. Po dohodě s redakcí jsme přistoupili ke zpracování čísla orientovaného víceméně (mono)tematicky. Snaha nenechat ležet ladem problém svrchované aktuální a zaplnit tak určitou mezeru v sociologické analýze procesu transformace se pro nás stala výzvou, hozenou rukavicí. Pro mnohé autory znamenala zvrát v tom směru, že se odhodlali napsat něco takřkajíc na objednávku.

Tyto přece jen zvláštní okolnosti zmiňujeme proto, abychom mohli poděkovat všem, kteří se do přípravy tohoto čísla se zápal, obětavostí a porozuměním zapojili. Mezi autory se arciť neobjevují jenom členové katedry. I my samozřejmě využíváme poskytnuté příležitosti k uvedení některých autorských prvotin či premiér z řad našich studentů, k rozšíření základních informací o studiu a výzkumných aktivitách na našem nevelkém a vskutku skromném pracovišti. Znovu však připomínáme naši výchozí ideu zprostředkování kontaktů na bázi široké „meziresortní“ spolupráce a aktuálního reagování na problémy přeměn naší společnosti.

Pravidelným čtenářům Sociologického časopisu zajisté není třeba komentovat skladbu čísla: pohled do obsahu jistě napoví, co lze očekávat od jednotlivých autorů. Dalším zájemcům o téma - jistě to nemusí být jenom sociologové - bychom chtěli doložit, že problémy sociální patologie a kriminologie mají svůj široký, vpravdě celospolečenský rozměr. Jejich analýza nemůže setrvávat jenom v rovině empirické, nýbrž vyžaduje reflexi hlubších souvislostí teoretických. Nezřídka to vyžaduje zamýšlet se nad nejobecnějšími otázkami společenského vývoje. Považujeme za vhodné upozornit na to, že některé základní teoretické problémy sociální anomie a deviace u nás již byly přehledně zpracovány (*Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny*, Praha, SLON 1991). Nyní jde o to udělat krůček dál, aniž bychom měli ztroskotat na sporu o směr či délku. Jistě nás nemusí zneklidňovat vědomí, že zřejmě nepochodujeme v ideálně vyrovnaném a sevřeném útvaru: ostatně právě při zkoumání deviace by takový postup působil naprosto absurdně.

Samo tematické zarámování čísla otázkou po vztahu transformace a sociální anomie by nemělo založit jakési banální klišé: předpoklad, že razantní společenská změna bude provázena jistým uvolněním hodnotových a normativních systémů, a tedy prvky sociální anomie, nepředstavuje žádný novátorský teoretický počín. Naší snahou

proto bude poukázat na některé hlubší teoretické souvislosti problému, který však zároveň chceme pojednat v jeho současných praktických podobách. To je důvod pro zařazení několika aktuálních informací z oblasti empirických výzkumů.

Smysl těchto několika úvodních řádek k připravenému číslu lze proto vidět hlavně v tom, že upozorníme na širí možných námětů. Přinejmenším tím můžeme signalizovat, že jsme si vědomi neúplnosti záběru i mezer, které nacházíme nejen v oblasti vybavenosti daty, ale také ve sféře metodologické (například pokud jde o problémy využití úředních statistik) a teoretické.

Okolnost, že revoluce (byť sametové) doprovází obvykle určitá vlna nárůstu kriminality, není sama o sobě nikterak překvapivá. Kriminální jednání v těchto dobách snadněji uniká účinnější sociální kontrole, pozornosti policejních orgánů apod. Situaci zemi po pádu totalitního režimu ovšem navíc charakterizují proměny hodnotového systému, které zasahují velkou část obyvatelstva. Problémy pravděpodobně nepůsobí ani tak zjevný rozpad předtím vládnoucí ideologie a dogmat. Ty ostatně bralo veřejné mínění v českých zemích vždy rezervovaně a s jistým odstupem (můžeme odkázat na známý fenomén „spirály mlčení“). Závažnější je, že se společnost jako celek jednak otevírá, jednak pluralizuje: při tom nabízí či zdůrazňuje některé nové hodnoty a normy, směřuje k větší sociální diferenciaci. Za další faktor je nutno považovat překotné tempo změn, včetně legislativních. V anomickém prostředí pak pochopitelně snadno přestávají platit i některá rutinní pravidla praktického jednání.

V této souvislosti vyvstává otázka, jak „nově se konstituující společnosti“ a jednotlivé vrstvy zvládnou rizika ztráty společenské identity, jak se vyrovnají s třeba i latentními tendencemi k návratům k minulosti a jak dosáhnou základního sociálního konsensu. Výzkumy ukazují, že se česká společnost shoduje především v akceptaci ekonomické reformy. Jistá jednoznačnost v přijetí určitých strategických (kulturních) hodnotových vzorců na druhé straně ještě nemusí zaručit, že sociální systém umožní jejich snadné, bezproblémové naplňování (v tematizaci R. K. Mertona). Tento rozpor cílů a prostředků může být o to dramatictější, že část populace si definuje cíle „lepšího příštího“ v horizontech bohaté konzumní společnosti a nikoli v rozměrech lidské svobody (M. Petrusek).

V podmínkách střetávání se dosud přetrvávající nivelizace s rostoucí sociální distancí stoupá riziko tenzí, frustrací a zvětšení prostoru pro patologické formy řešení rozporů. Univerzalita nových hodnot totiž nemusí být velkou výhodou, nebudou-li sociálním aktérům nabízeny nové disponibilní prostředky: konformita bez odměny nemůže dlouho vydržet.

Inovativní jednání (týká se např. nových vrstev podnikatelů) nemusí přinášet jenom pozitivní efekt, neboť ne vždy jsou jasná „pravidla hry“ a hranice legálnosti nejrůznějších podnikatelských činností. Zdrojem určitého napětí (spíš z hlediska veřejného mínění) může být i problém tzv. špinavých peněz nebo i transformace sociálního kapitálu. Konkrétně jde například o zhodnocení potenciálu sociálních kontaktů a specifických hospodářských informací příslušníky dřívější vládnoucí politické elity. Tomuto pokušení se ovšem nemůže vyhnout ani elita nová. Zejména prostředí blízké centru vytváří pro tyto jevy objektivně příznivější podmínky.

Rozpad totalitního režimu přináší vždy jisté snížení sociální kontroly i v oblasti represivních tlaků a mechanismů. Určitá nejistota sociálního postavení i norem chování se přenáší i do sféry institucionální. Nejde tu jen o vyhlášené amnestie, reformy vězeňství

a trestního zákoníku. Svou roli jistě hraje, jak se probíhající změny promítnou například do praktických postojů a způsobu výkonu služby třeba u příslušníků policie atd.

Zvláště v prostředí velkých měst lze očekávat nízkou efektivitu dalších vlivů, např. sousedských vztahů, komunitních společenství. Také tyto sítě přestávají plnit své socializační a kontrolní funkce. Odmítnutím povrchního kolektivismu společnost vlastně - a možná již dlouhodobě - směřuje k silně egoistickému individualismu.

Výzkumy veřejného mínění o kriminalitě a sociální patologii zatím ukazují, že veřejnost není k těmto otázkám rezistentní. Kriminalita a bezpečnostní situace je pro většinu občanů skutečně praktickým problémem číslo 1 (za víceméně naléhavé je v březnu 1993 podle IVVM označilo 98 % dotázaných).

Čtenáři nyní nabízíme poměrně objemný balíček dalších empirických zjištění i teoretických hypotéz. Skromnější zůstaneme, pokud jde o prognózy: v jedné explanační („romantické“) linii může jít o otázku, zda a kdy se společnost zotaví z prodělané změny, kdy stabilizuje svůj normativní řád, kdy se takřikajíc vrátí do „normálního stavu“ ve smyslu opětovného poklesu kriminality. V druhé („modernizační“) variantě se jeví jako normální spíše situace, až úrovní kriminality dosihneme vyspělé západní země. V této podobě už možná budou úvahy o anomické situaci překonanou záležitostí. Jistě však nebude mnoho důvodů k jásotu - můžeme se totiž ocitnout před neméně palčivým problémem celoevropským, globálním, civilizačním...

Jiří Buriánek

vedoucí katedry sociologie FF UK

